

Ballader i skillingtryck

Om interaktion mellan tryckt text och muntligt traderad melodi

Margareta Jersild

Åtskilliga folkliga visor har levt uteslutande i muntlig tradition utan att ha blivit publicerade eller påverkats av någon publicering. Andra har introducerats för en större allmänhet genom att deras texter införts i skillingtryck och sedan gått ut i den muntliga traditionen. Att en vistext förekommit i flera skillingtrycksupplagor och under en längre tid har ofta haft stor betydelse för dess bevarande och gestaltning. Ibland förekommer också en växelverkan mellan muntlig tradition och tryckta versioner. Inom folkviseforskningen är en sådan interaktion mellan en tryckt text och dess liv i traditionen ett välkänt faktum.

Ett intressant studiematerial i detta sammanhang är de svenskspråkiga medeltidsballaderna, där ca en fjärdedel av de 263 kända texttyperna har publicerats i skillingtryck.¹ Till skillnad mot flertalet av de andra viskategorier i skillingtryck hämtades balladerna ur den muntliga traditionen, men sedan en balladtext väl en gång kommit ut i skillingtryck kunde den tryckta versionen influera den levande traditionen. Och även om detta skett i betydligt mindre omfattning än vad beträffar de flesta andra viskategorier i skillingtryck, så har många enskilda traditionsbärare tagit intryck av den tryckta texten - både i detaljutformningar och genom att flera strofer bevarats som annars kan antas skulle ha fallit i glömska.

Ser vi till de ballader som ingått i tryck under en längre tid (från 1600-talet och fram till 1800-talet) står det klart att flera kunnat upptecknas tack vare att de stöttats av skillingtrycken, t.ex. riddarvisorerna *Habor och Signild* (SMB 193, tryckt 1638-1818) och *Axel och Valborg* (SMB 83, i odaterat 1600-talstryck - 1835)

samt legendvisan *Sankt Göran och draken* (SMB 40, tryckt 1630-1835). Dessa ballader dog i stort sett ut i traditionen under senare delen eller slutet av 1800-talet. De följer således samma tendens som äldre skillingtrycksvisor i allmänhet; de blir en bruksvara för den som köpt dem, och möjligen för ytterligare en generation, men faller sedan i glömska.

Den påverkan från en skillingtrycksversion som den muntliga traditionen kan utsättas för, liksom den ibland invecklade och svårutredda interaktionen mellan tryckt balladtext och muntligt traderad text, har som regel ingen motsvarighet beträffande melodierna. Noter förekommer ju endast undantagsvis i skillingtrycken och då bara under en mycket begränsad tid i form av siffernotation för psalmodikon. Meloditraderingen är i stället en fråga om ren gehörsinläring, på samma sätt som mycken annan tidig populär musik, såväl den vokala som den instrumentala. Melodityperna har antingen spritts horisontellt (mellan personer av samma generation och från plats till plats) eller vertikalt (från t.ex. generation till generation inom samma familj).

Men vad händer då med den melodiska traderingen av en vistyp när dess texttyp trycks? I det följande vill jag ge några exempel som visar på att det ofta finns en klar relation mellan en balladtyps förekomst i skillingtryck och melodierna till denna texttyp.

Riddarvisan *Herr Peder och liten Kerstin* (SMB 122) utkom i tjugotalet skillingtryck mellan åren 1696 och 1828. Visan var mycket populär under 1700-talet och utan tvekan har de många trycken spelat en stor roll för visans spridning och att traditionen bevarats och varit förhållandevis stark under 1800-talet och (i viss mån) in på 1900-talet. Texterna i de olika trycken varierar endast i mindre detaljer. Balladen har här tvåradig strofform med dubbelt omkväde av typen ”Den älskog ville vi begynna” / ”Allrakärestan min, jag kan eder aldrig förglömma”. Samma omkvädestyp har, med enstaka undantag, samtliga uppteckningar.

Flera melodiuppteckningar av Herr Peder och liten Kerstin ligger varandra tämligen nära, och det gäller i synnerhet utformningen av omkvädena. Trycken har här sålunda givit större spridning åt balladen, vilket i sin tur givit större homogenitet åt meloditraderingen. Detta kan exemplifieras genom bland annat följande två melodibelägg: en rikssvensk uppteckning från 1812-13 (SMB 122 F) och en nyländsk från 1870- eller 1880-talet (SMB 122

Scherzo *Andte* quasi *Allegretto*.

Herr Pehr och liten Kerstin, de suto öfver bord;

— Den älskog vele vi be - römna! —

De talte så många skämtfulla ord;

— Aldra - kdrestan min! jag Kan henne aldrig för - glömma.

Herr Peder och li - ten Sti - na de så - to till bords.

— Den älskog ville vi be - gyn - na. —

De talte sins - i - mil - lan så många skämtför - da ord.

— Allra kä - ri - stan min, Jag kan eder al - de - rig för - glömma.

I riddarvisan *Herr Peders sjöresa* (SMB 164) är sambandet mellan skillingtrycken och den muntliga traditionen ännu mer påtagligt. I ett fragment från ett defekt tryck 1787 finns några strofer bevarade av visan och 1830-1852 utkom den i tre tryck som alla återgav en bearbetning av P.D.A. Atterbom.

I de tidigare melodiuppteckningarna av Herr Peders sjöresa från 1800-talets början och mitt förekommer några likheter i ett par fraser, men det rör sig inte om någon stark och enhetlig tradition. Ingenting tyder heller på att den tidiga tryckta versionen, med början ”Herr Pädar går under borgalind”, skulle ha haft någon nämnvärd inverkan på det tidiga 1800-talets texttradition.

Under senare delen av 1800-talet framträder en något annorlunda text som inleds ”Herr Peder han går sig i kammaren in”, ”Herr Peder han gångar ut på kammaregolv” eller liknande. Ett tiotal skillingtryck, utgivna 1882-1904, har denna textversion liksom de flesta traditionsuppteckningarna. Skillingtrycksversionen kan ha övertagits intakt från traditionen eller bearbetats inför utgivningen. Det oaktat visar alla de texter som dokumenterats efter 1882 ett starkt beroende av trycken. I SMB förtecknas över 300 belägg med melodier, vars texter nästan ordagrant återger den tryckta versionen.² I och med att man använder denna text förändras också melodiken från den äldre traditionens mer vaga likheter mellan några belägg till användning av en tydlig melodytp, en harmoniskt förankrad durmelodi. Meloditypen har använts i Sverige och Finland, bland annat sjöngs den in 1962 av den kända åbolandssångerskan Anna Lindström (”Sjömor”) från Nagu (SMB 164 Z):

M.M. $\text{J} = \text{CO } 132-136$ 4

Herr Pe - der han går sig åt kam - ma - ren in
att kam - ma och be - seg - ra sitt hår. hår.
Sen går han in till sin kå - ra fos - ter - mor
å frö - ga - de vad död han skul - le få.

Sen går han in till sin kär-a fos-ter-mor
å frå-ga-de vad död han skul-le få.

Denna melodityp är idag förmodligen mest känd som den melodi som användes av Evert Taube till hans "Möte i monsunen". Det är en modern "fyrkantig" melodi med i stort sett lika långa fraser som passar till den nyare texten med dess mer regelbundna strofform (t.ex. fyra tydliga accenter i inledningsraden; den äldre textversionen har tre). En övergång till en ny och iakttagbar melodityp går således här hand i hand med spridningen av en ny textversion i skillingtryck.

"Liten båtsman" (SMB 181), även denna en riddarvisa, är – liksom Herr Peders sjöresa – en ballad som verkar ha haft sin största utbredning under senare tid. Den har inte som många andra ballader successivt dött ut under 1800- eller 1900-talen utan allt tyder på en bred popularitet långt fram i tiden; den har spelats in under senare delen av 1900-talet både i Sverige och Finland. Liten båtsman har utgivits i sju olika skillingtryck. Ingen tryckt variant är identisk med någon annan, men de kan alla inordnas i två huvudversioner. Den äldsta versionen, i sex tryck från 1700-talet och fram till 1818, inleds med raden Jungfrun satt i kammaren/buren och sydde gull på skinn" (i ett par tryck saknas den inledande strofen och visan börjar i stället "Hör du lilla båtsman vad jag säger dig"). Den tvåradiga strofen har slutomkvädet "Men de spelte, de spelte guldärning".

Den andra skillingtrycksversionen känner vi från ett tryck 1863. Inledningsraden, "Där satt en liten jungfru och sticka guld på skinn", liknar här de äldre tryckens, och handlingen följer i stort den äldre versionen. Slutomkvädet har dock ersatts av en trallrefräng följt av en upprepning av andra versraden.

De flesta av de dokumenterade melodierna till "Liten båtsman" kan föras till två grupper: 1) en äldre grupp med såväl dur- som mollartade melodier, där ingen markant och allmänt framträdande melodityp kan skönjas, och 2) en yngre grupp, där många av de senare uppteckningarna och inspelningarna kan sägas vara varianter

av samma durmelodityp. Två exempel får illustrera dessa melodigrupper. Den första melodin upptecknades 1813-14 efter den i balladsammanhang stora sångerskan, soldathustrun Greta Naterberg ("Naterbergskan") i Slaka, Östergötland (SMB 181 G). Den andra representerar tradition från Enviken, Dalarna senast 1944, troligen efter Anna Sjöbom (181 X):

Och Jungfrun satt i kamären Stack Silkes = tåcken röd,
Till henne kom en gångarpilt be - gärd' ett stycke bröd.

— Så lustelig de tåf - la - de.

Och hör du liten båtsman, vad jag dig säga vill,

säg har du lust att spela guld-tårningen med mej,

— faderade rallan la faderade = rallan = la,

säg har du lust att spela guld=tårningen med mej.

Greta Naterbergs melodi är, liksom hennes textvariant, personligt utformad med stor användning av formler. Det stigande kvartsintervallet finns i flera inledningar i hennes balladmelodier.³ Envikenmelodin är en variant av den melodityp som är specifik för denna ballad.

Exemplen visar hur man i samband med den successiva övergången från en äldre tvåradig strofform (med slutomkväde) till fyrradig strof (två versrader + trallrad + versradsomtagning) även övergått till en helt modern melodityp; en

typ med treklangsstruktur och en näst sista takt som har kadensfunktion med sitt upplösta dominantseptimaackord. Oavsett om den nya texten i skillingtryck krävt en ny melodi eller om man önskat en mer modern och för samtiden mer lättlärd melodi och gjort textändringar för anpassning till denna melodi, så finns här ett klart samband mellan ny text och ny melodi. Och den nya texten som snabbt fick stor spridning är med all sannolikhet beroende av versionen i skillingtrycket från 1863.

De här tre balladerna ger tydliga exempel på möjliga samband mellan utgivning i skillingtryck och bruk av melodi. Som ett fjärde och sista exempel vill jag ta den naturmytiska balladen ”De två systrarna” (SMB 13), som ger en mer komplicerad bild av en ballad som införts i tryck.⁴ ”De två systrarna” upptecknades först under 1810-talet, men har sedan dess dokumenterats i ca 140 belägg fram till inspelningar gjorda på 1970-talet. Strofformen är tvåradig och såväl enkelt som dubbelt omkväde förekommer. Det dubbla omkvädet är vanligast. I de äldsta uppteckningarna är det av typen ”Tungt är mitt liv/Väller mig den tunga”, men också helt andra typer förekommer. I en uppteckning från mitten av 1800-talet gjord i Östergötland (SMB 13 M) förekommer första gången omkvädet ”Blåser kallt kallt väder ifrån sjön”, både som mellan- och slutomkväde.

När den östgötska traditionsbäraren vid mitten av 1800-talet använde omkvädet ”Blåser kallt kallt väder ifrån sjön” var han/hon tydligen ganska ensam om detta. Troligen hade omkvädet tagits från en annan naturmytisk ballad, ”Havsfruns tärna” (SMB 23), något som ligger nära till hands med tanke på bådas innehållsliga ”sjö/havsanknytning”. Några varianter av ”De två systrarna” har också vissa melodiska likheter med en del varianter av ”Havsfruns tärna”. Detta yngre omkväde förekommer sedan även i traditioner från Södermanland och Skåne, upptecknade under 1800-talets senare hälft (SMB 13 AN, AO respektive 13 AU och AX). Under 1900-talet blir så denna omkvädestyp alltmer vanlig, parallellt med den äldre omkvädesformen. Förhållandet är detsamma i Finland, där den yngre formen tidigast dokumenterats på 1910-talet.

Balladen om de två systrarna infördes första gången i ett skillingtryck 1835 och hämtades då från Geijer-Afzelius *Svenska folkvisor*, vars version i sin tur sannolikt var en textkompilation med material från mer än en 1810-talsuppteckning (SMB 13 Ac). Samma version publicerades i ytterligare ett tryck från

samma år samt i ett tryck från 1887. Omkvädet var detsamma som den ovannämnda vanliga äldre typen.

En annan version av balladen utkom i sex skillingtryck mellan åren 1894 och 1912 (SMB 13 Ra-f). Denna andra version följer den första strof för strof (med undantag för smärre detalj avvikelser och att en strof utelämnats i den senare versionen). En väsentlig skillnad finns emellertid. I trycket 1894 har det dubbla omkvädet fått samma utformning som flertalet senare uppteckningar: ”Bläser kallt kallt väder ifrån sjön”. Det nya omkvädet är här knappast en redigering för skillingtryck, eftersom det redan existerade i traditionen. Men sannolikt har införandet i trycken bidragit till spridningen. Troligen har det också spelat roll att tre av de sex yngre skillingtrycken utkom på ett tryckeri i Malmö; balladen sjöngs ju tidigt i Skåne med den yngre versionens omkväden. De tre övriga trycken utkom i Stockholm, varav två stycken utgavs av Svenska visförlaget, vars upplagor och spridning knappast kan överskattas.⁶

Liksom fallet är med de övriga här nämnda balladerna, har förmodligen skillingtrycken haft betydelse för fortlevnaden av ”De två systrarna” – och därmed för fortlevnaden av det musikaliska framförandet. Och även här finns likheter mellan flera, särskilt sentida, melodibelägg. Däremot tycks inte skillingtrycks- versionerna ha haft samma avgörande betydelse för utformningen av den sentida sången som trycken sannolikt haft för t.ex. ”Herr Peders sjöresa”. Möjligen har det betytt mer att en variant av De två systrarna användes vid lekurserna på Nääs, där tusentals lärare deltog från 1895 till fram mot mitten av 1900-talet. Vid sidan av sånglekarna utfördes här det som då kallades ”folkvisedanser” (dvs. balladdans), däribland ”De två systrarna” med två kvinnliga deltagare som sjöng de båda systrarnas ”roller”.⁷ Nääs-versionen publicerades också i samlingen *Sånglekar från Nääs* (2:a samlingen 1915).

Även om sambandet mellan tryck och tradition här är mindre påtagligt finns en tendens till en, musikaliskt sett, ”äldre” och en ”yngre” grupp av melodier, vilka i stort kan kopplas till de två omkvädesgrupperna. Två uppteckningar kan representera dessa båda grupper. Den första är gjord på 1840-talet efter Anna Qvarsbom, O. Husby, Östergötland (SMB 13 L), den andra är en inspelning från 1958 med Ida Jansson, Saltvik, Åland (SMB 13 Z):

Och systren han talte till systemen så

— Tungt är mitt lif —

Kom viljom vi gånga åt sjögestrand

— Vi vorom två jungfruder bå-da

M.M. ♩ = ca 100

8 Det var en gång en fis-ka-re, han bod-de på en strand.

8 — det blå-ser kallt, kallt vä-der i-från sjön —

8 Han ha-de tven-ne dött-rar och fag-ra vo-ro de.

8 — Det blå-ser kallt, kallt vä-der i-från sjön.

Det kan finnas flera orsaker till att en svenskspråkig ballad bevarats i muntlig tradition till långt fram i tiden. Ibland kan det kanske räcka med *en* orsak, i andra fall rör det sig om en kombination av två eller flera olika faktorer. De väsentligaste skulle kunna sammanfattas sålunda:⁸

- Väl bevarade, starka vokala traditioner i trakten.
- Ett funktionellt samband med vissa seder och bruk.
- Textens och/eller melodins betydelse för den enskilde traditionsbäraren.
- Ett innehållsligt samband med en bestämd plats eller region.
- Publicering i skillingtryck eller annan allmänt spridd publikation.

I de fyra balladexemplen ovan har jag försökt peka på betydelsen av publiceringen i skillingtryck, men då med fokus på melodierna. Flera undersökningar skulle kunna klargöra om dessa iakttagelser är allmängiltiga, men några tendenser kan ändå framföras med utgångspunkt i exemplen.

1) Bara det faktum att en ballad kommit ut i skillingtryck gör ofta att den sprids vidare och följaktligen även sjungs mer allmänt. Balladen som folkvisekategori introducerades inte i nämnvärd utsträckning genom skillingtrycken till skillnad mot många andra viskategorier. Inte heller blev balladen som helhet beroende av skillingtrycken för sin existens på sångarnas repertoarer. Men det finns en påtaglig tendens att en viss balladtyp som införts i skillingtryck även bevarats länge i den muntliga traditionen. Och där detta förekommer så bevaras inte traditionen långt fram i tiden hos några enstaka ”stora” traditionsbärare (vilket annars är vanligt) utan balladen tenderar bli allmänt sjungen, åtminstone i vissa trakter, på samma sätt som populära visor i allmänhet.

2) När en ballad blir mer allmänt känd, som genom skillingtryck i exemplen ovan, blir även melodibeläggen mer likartade. Fastän melodin inte tryckts får vi en motsvarighet till den normaliserande funktion som inträder då texten utges. Ett rent byte av melodityp kan ibland också ske i samband med spridningen av en ny textversion. Meloditraktionen blir nu inte heller endast mer homogen, det blir även vanligare att speciella melodityper knyts till vissa texttyper.

3) Dessa likartade melodibelägg, som kan sägas tillhöra samma melodityp, uppvisar mer moderna stilistiska drag. Det äldre skiktet med sin mer lineära

melodi och sin formelstruktur, som kan jämföras med balladtexten, ger plats för yngre melodiska skikt.

4) Omkväderna kan vara av särskild betydelse för melodibytet. Ett kort om- kv.de kan t.ex. ha sitt melodiska material från den föregående frasen eller bestå av en kort formel, medan å andra sidan ett omkväde av ”normal” längd kräver en hel musikalisk fras. När den senare typen sprids i skillingtryck kan vi fråga oss om denna skillingtrycksversion har fordrat en ny fyrfrasig melodi eller om utgivaren har ändrat omkvädestexterna för att passa en för tiden modernare melodi, något som naturligtvis vore en god reklam för skillingtrycket. Beträffande Liten båtsman med dess omkväden ändrade till ”tralala...”, måste man också fråga sig om inte denna ”glada” melodityp i sin tur skulle ge texten ett mer skämtsamt drag.

Noter

1. En detaljerad förteckning av samtliga ballader (utom skämtvisorna) finns i Jonsson 1967, s. 607 ff. Alla skillingtrycksversioner finns publicerade i *Sveriges Medeltida Ballader* (SMB).
2. Se SMB 164: ej avtryckta.
3. Om ”Naterbergskans” balladmelodier se Jersild 1990, särskilt s. 198 f.
4. Innehållet i De två systrarna har från folkloristisk synvinkel behandlats i Danielson 1968.
5. De finländska beläggen finns tryckta i Andersson 1934 samt i SMB 13 Y och Z.
6. Om Svenska Visförlaget och dess betydelse se Danielson 1981, särskilt s. 117 ff.
7. Om Nääs' betydelse skriver Danielson & Ramsten (1981, s. 47 ff.).
8. Jfr Jersild 1994, s. 46.

Litteratur

- Andersson, Otto (utg.) 1934. *Finlands svenska folkdiktning V Folkevisor 1. Den äldre folkevisan*. Helsingfors.
- Danielson, Eva 1968. *Balladen De två systrarna*. Opubl. uppsats för tre betyg i Nordisk folklivsforskning, Uppsala universitet.
- Danielson, Eva 1981. "Visan författad, satt och gjuten af Chronwall. Om Svenska Visförlaget och bröderna Chronwall." *Sumlen* 1981.
- Danielson, Eva & Ramsten, Märta 1998. *Räven raskar. En bok om våra sånglekar*. Falun.
- Hellgren, Otto 1915. *Sånglekar från Nääs*. 2. Stockholm.
- Jersild, Margareta 1990. "Tre östgötasångerskor och deras ballader." *Inte bara visor. Studier kring folkelig diktning och musik tillägnade Bengt R. Jonsson den 19 mars 1990*. (Skrifter utgivna av Svenskt visarkiv 11.)
- 1994. "The Scandinavian Ballad. Its sources, distribution and living traditions." Stockmann, Doris u. Erler, Annette (Hg.): *Historische Volksmusikforschung. Studiengruppe zur Erforschung historischer Volksmusikquellen im ICTM. Beiträge der 10. Arbeitstagung in Göttingen 1991*. Göttingen.
- Jonsson, Bengt R. 1967. *Svenske balladtradition I. Balladkällor och balladtyper*. Stockholm. (Svenskt visarkivs handlingar 1.)
- Sveriges Medeltida Ballader utgivna av Svenskt visarkiv*. Band 1–5. 1983-2001. Stockholm.